

ŽEMAITIJOS VARDAS SENUOSIUOSE ŽEMĖLAPIUOSE: FORMOS IR TRANSFORMACIJOS

Laima Bucevičiūtė

ABSTRACT

The first written mention in historical sources of the name of Žemaitija (or Samogitia), the west Lithuanian region, is well-known. In 1219, the Hypatian Codex described how Žemaitijan dukes, along with Lithuanian dukes, made peace with Volhynia. Much less is known about the emergence of the name of Žemaitija on ancient maps, despite the fact that old cartography often provides the first records of various geographical, socio-cultural and socio-economic phenomena. The article not only tries to trace the first appearance of the name Samogitia on maps, but also discusses its various forms and transformations, explaining the motives behind choices of particular forms of the name. The author examines nearly all the maps created before the early 19th century as cartographic sources. For the classification of this volume of material, she uses the concept of the three-stage cartographic depiction of Lithuania proposed by Vaclovas Chomskis. More than 200 maps of different scales and representing different areas, including Lithuania, Lithuania and neighbouring countries, Lithuania and Poland, Europe, Prussia, etc, were researched in order to track the use of different names for Žemaitija. KEY WORDS: Žemaitija, West Lithuania, ancient maps, history of cartography, geographical concepts.

25

ANOTACIJA

Žemaitijos pirmojo paminėjimo rašytiniuose šaltiniuose faktas yra žinomas: 1219 m. Ipatijaus metraštyje paminėti žemaičių kunigaikščiai drauge su kitais Lietuvos kunigaikščiais sudarė taiką su Voluine. Tačiau Žemaitijos pirmasis užfiksavimas senuosiuose žemėlapiuose nėra detalai iširtas ir pagrįstas, nepaisant to, kad senieji žemėlapiai neretai yra pirmasis ir pagrindinis vieno ar kito geografinio, sociokultūrinio, socioekonominio objekto arba reiškinių paminėjimo šaltinis. Straipsnio tikslas yra aptarti Žemaitijos vardo formas ir transformacijas senuosiuose žemėlapiuose, paaiškinti tokių pasirinkimų motyvus. Straipsnyje analizuojami ir senaisiais žemėlapiais sąlyginai laikomi visi iki XIX a. pradžios sukurti kartografiniai kūriniai. Tyrime pritaikyta senųjų žemėlapių klasifikacija yra paremta Vaclovo Chomskio pasiūlyta Lietuvos kartografinio vaizdo raidos trijų etapų schema. Žemaitijos vardo formoms ir transformacijoms tyrinėti buvo pasitelkti skirtingos geografinės aprėpties ir įvairių mastelių žemėlapiai, skirti Lietuvai, Lietuvai ir kaimyninėms valstybėms, Lenkijai ir Lietuvai, Europai, Prūsijai ir kt. Tyrimo imtis – daugiau nei 200 žemėlapių.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Žemaitija, Vakarų Lietuva, senieji žemėlapiai, kartografijos istorija, geografinės sampratos.

Laima Bucevičiūtė, dr., lecturer at Vytautas Magnus University, Faculty of Humanities, Department of History, V. Putvinskio g. 23–407, LT-44243 Kaunas, Lithuania. Email: laima.buceviciute@vdu.lt.

THE UNKNOWN LAND OF ŽEMAITIJA: THE 13th TO THE 18th CENTURIES

Acta Historica Universitatis Klaipedensis XXXIX, 2019, 25–48. ISSN 1392-4095 (Print), ISSN 2351-6526 (Online)

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/ahuk.v39i0.2115>

Įvadas

Žemaitijos pirmojo paminėjimo rašytiniuose šaltiniuose 800 metų sukaktis leidžia įkontekstinti labai daug ir įvairių Žemaitijos istorinės praeities aspektų. 1219 m. Ipatijaus metraštyje paminėti žemaičių kunigaikščiai drauge su kitais Lietuvos kunigaikščiais sudarė taiką su Voluine. Būtent ši žinutė yra nenuginčijamas Žemaitijos pirmojo paminėjimo rašytiniuose šaltiniuose faktas. Sutelkdami dėmesį į šią reikšmingą aplinkybę, įvairių sričių tyrinėtojai deda itin daug pastangų Žemaitijos politinės, kultūrinės ir socialinės tapatybės atodangoms atverti. Žemaitijos vardo fiksavimo senuosiuose žemėlapiuose tyrimas taip pat gali byloti tam tikrus Žemaitijos istorinės praeities aspektus, juolab kad Žemaitijos pirmojo užfiksavimo senuosiuose žemėlapiuose faktas nėra detalčiai iširtas ir pagrįstas. Todėl šio straipsnio tikslas yra aptarti Žemaitijos vardo formas ir transformacijas senuosiuose žemėlapiuose, paaiškinti tokių pasirinkimų motyvus bei nustatyti galimai pirmąjį Žemaitijos pažymėjimą senojoje kartografijoje.

Kartografija yra svarbus ir reikšmingas šaltinis, bet kartais žemėlapiai yra nepelnytai nustumiami į tyrimų paraštes, labai dažnai deleguojant jiems tik iliustracines funkcijas, kuriomis vizualizuojami tam tikri faktai ir procesai. Reikia pabrėžti, jog neretai būtent senieji žemėlapiai yra pirmasis ir pagrindinis vieno ar kito geografinio, socio-kultūrinio, socioekonominio objekto arba reiškinių paminėjimo šaltinis.

Žemaitijos vardo formoms ir transformacijoms tyrinėti buvo pasitelkti skirtingos geografinės aprėpties ir įvairių mastelių žemėlapiai, skirti Lietuvai, Lietuvai ir kaimyninėms valstybėms, Lenkijai ir Lietuvai, Europai, Prūsijai ir kt. Tyrimo imtis – daugiau nei 200 žemėlapių. Buvo remtasi paskelbtomis žemėlapių publikacijomis¹ ir nepublikuotais žemėlapiams². Senieji žemėlapiai yra daugiasluoksniai, juose glūdi labai įvairi

¹ *Senieji Lietuvos žemėlapiai, I aplankas iš Joachimo Lelewelio ir kitų rikinių; II aplankas iš Vaclovo Dargužio kolekcijos* (toliau *SLŽ*). Sud. Alma BRAZIŪNIENĖ. Vilnius, 1999; *Lietuva žemėlapiuose* (toliau *LŽ*). Sud. Aldona BIELIŪNIENĖ ir kt. Vilnius, 1999 (2-oji laida, toliau *LŽ II*, 2002; 3-ioji laida, toliau *LŽ III*, 2011); *Delineatio Lituae*. Sud. Algimantas MUZIKEVIČIUS, Jurgita SEMENAUSKIENĖ. Vilnius, 2009; *Imago Poloniae: dawna Rzeczypospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasz Niewodniczańskiego: [katalog wystawy, Berlin, 18 kwietnia – 8 czerwca 2002; Warszawa, 4 listopada – 31 grudnia; Kraków, 7 lutego – 30 marca 2003; Wrocław, 24 kwietnia – 30 czerwca 2003]*. Warszawa, 2002; *Imago Lithuaniae: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapiai ir dokumentai iš Tomasz Niewodniczańskiego rinkinių: parodos katalogas, 2003 09 17 – 11 28*. Sud. Tomasz NIEWODNICZAŃSKI, Alma BRAZIŪNIENĖ. Vilnius, 2002; ALEXANDROWICZ, Stanisław. *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*. Poznań, 1989; Wyd. 2, poprawione i uzupełnione. Warszawa, 2012; *Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego i w innych zbiorach*. T. 1: *Mapy XV–XVI wieku*. Wrocław, 1978 (toliau *EHC I*); JÄGER, Eckhard. *Prussia-Karten 1542–1810. Geschichte der Kartographischen Darstellung Ostpreussens vom 16. bis zum 19. Jahrhundert. Entstehung der Karten-Kosten-Vertrieb. Bibliographischer Katalog*. Weißenhorn, 1982.

² Vinco Mincevičiaus kartografijos kolekcija (XVI–XX a.). *Vilniaus universiteto biblioteka*, Retų spaudinių skyrius (toliau *V. Mincevičiaus kolekcija*). Apie kolekciją plačiau: GALVANAUSKAITĖ, Virginija. Vinco Mincevičiaus senosios kartografijos ir knygų kolekcija. *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis, 2004*. Vilnius, 2005, p. 179–185. Jono Norkaičio kartografijos kolekcija. *Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka*, Retų ir senų leidinių skyrius (toliau *J. Norkaičio kolekcija*).

ir skirtingoms temoms aktuali informacija. Taigi kai kurie publikuoti žemėlapiai yra jau ne kartą mokslininkų naudoti tyrimuose, tačiau šios temos akiratyje net ir ne vieną kartą jau eksploatuoti žemėlapiai tampa pagrindiniu tyrimo šaltiniu. Nepublikuoti ir sąlyginai mažiau visuomenei bei tyrinėtojams žinomi žemėlapiai taip pat buvo labai vertingi. Tyrimo užduotis reikalavo statistiškai reikšmingo žemėlapų peržiūrų skaičiaus, todėl buvo siekiama įvertinti kuo didesnį kiekį žemėlapų, tačiau šiame straipsnyje bus minima ir demonstruojama tik nedidelė dalis peržvelgtų žemėlapų, kurie charakteringai reprezentuoja Žemaitijos vardo formų vartoseną.

Įvairioms Žemaitijos istorijos temoms skirta istoriografija yra gausi ir daugiasluoksnė. Senosios kartografijos tyrimai taip pat yra sulaukę nemažai įvairių sričių tyrinėtojų dėmesio, tačiau tiesiogiai šiai temai skirtos istoriografijos nėra. Šiame kontekste paminėtinas tik tyrimas, kuriame buvo analizuojamos galimai sąmoningai fiksuotos Žemaitijos gyvenvietės Bernardo Wapowskio žemėlapyje, tiesiogiai susijusios su Katalikų bažnyčia³. Taigi nepaisant to, kad čia analizuojama problema neturi rimtesnio tyrimų pagrindo, pravartu pristatyti svarbiausią istoriografiją, be kurios neįmanomas joks kartografijos istorijos pažinimo kontekstas. Taigi tyrimui neabejotinai buvo naudingi lenkų mokslininkų Stanisławo Alexandrowicziaus, Karolio Buczeko, Bolesławo Olszewicziaus, Mieczysława Sirko ir kitų autorių tyrimai⁴. Taip pat reikšmingi Lietuvos kartografijos istorijos konteksto pažinimui skirti darbai⁵ ir ypač svarbūs Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio 1613 m. žemėlapio analizei skirti įvairialypiai tyrinėjimai⁶.

³ BUCEVIČIŪTĖ, Laima. XVI a. pradžios Žemaitijos katalikų bažnyčių tinklo atspindys Bernardo Wapowskio 1526 metų Lenkijos žemėlapyje. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2006/2. Vilnius, 2007, p. 43–68.

⁴ ALEXANDROWICZ, Stanisław; ŁUCZYŃSKI, Jarosław; SKRYCKI, Radosław. *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*. Warszawa, 2017. ALEXANDROWICZ, S. *Rozwój kartografii...*; BUCZEK, Karol. *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1963; OLSZEWICZ, Bolesław. *Kartografia polska XV–XVII wieku: przegląd chronologiczno-bibliograficzny*. Lwów, Warszawa, 1930; Wyd. 2. Warszawa, 2004; SIRKO, Mieczysław. *Zarys historii kartografii*. Lublin, 1999.

⁵ CHOMSKIS, Vaclovas. *Kartografija*. Vilnius, 1979; MAKSIMAITIENĖ, Ona. *Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai*. Vilnius, 1991; SAMAS, Aloyzas. *Žemėlapiai ir jų kūrėjai*. Vilnius, 1997; ČESNULEVIČIUS, Algimantas; BECONYTĖ, Giedrė. Lithuanian historical maps: periods, methods, accuracy and perspectives. *e-Perimetron*, 2006, vol. 1, no. 4, pp. 254–255; ČESNULEVIČIUS, Algimantas. Lietuvos kartografijos raida. *Gimtasias kraštas*, 2009, t. 2, p. 112–115; ČELKIS, Tomas. Istorinė kartografija: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės urbanistikos istorijos šaltinis. In *(Iš)koduota istorija architektūroje* (Acta Academiae Artium Vilmensis, t. 86/87). Sud. Rasa BUTVILAITĖ, Edita POVILAITYTĖ-LELIUGIENĖ. Vilnius, 2017, p. 11–30; BRAZIŪNIENĖ, Alma. Lituania Thoma Niewodniczanskio rinkiniuose. *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis*, 1999. Vilnius, 2000, p. 58–67; BRAZIŪNIENĖ, Alma. Senosios kartografijos rinkiniai Lietuvoje. *Knygotyra*, 2000, t. 36, p. 34–53.

⁶ CHOMSKIS, Vaclovas. *1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje*. Vilnius, 2004 (išleista remiantis 1948 m. apgintos geografijos mokslų disertacijos pagrindu); ŠVAISTYTĖ, Alina. Prof. V. Chomskio 1948 m. disertacija – pirmoji išsami kartografinė studija apie senuosius Lietuvos žemėlapius. *Mokslo ir technikos raida Lietuvoje*, 2003, t. 7, p. 160–169; ČESNULEVIČIUS, Algimantas. M. K. Radvila map in middle Europe mapping context of the XVII century. *Geografija*, 2013, t. 49, nr. 2, pp. 145–153; GLIOŽAITIS, Algirdas Antanas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis ir jo variantai: sudarytas ir 1613 m. išleistas kunigaikščio M. K. Radvilos Našlaitėlio*. Vilnius, 2017; GLIOŽAITIS, Algirdas Antanas. Kunigaikščio M. K. Radvilos žemėlapiui *Magni Ducatus Lithuaniae* – 400 metų. *Gimtasias kraštas*, 2013, t. 6, p. 70–82; GLIOŽAITIS, Algirdas Antanas. Kunigaikščio M. K. Radvilos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės 1613 m. žemėlapis. *Žiemgala*, 2007, nr. 1, p. 4–9; ALEXANDROWICZ, Stanisław. Mapa

Šio tyrimo objektas – Žemaitijos vardas ir jo formos senuosiuose žemėlapiuose. Šia proga verta pažymėti, kad Žemaitijos administracinio statuso įvardijimas skyrėsi nuo kitų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės administracinių struktūrų. Žemaičių seniūnija buvo įforminta 1411–1412 m. (po Torunės taikos), kai Žemaitijai buvo suteikta teisė rinkti krašto seniūną, kurio paskyrimo faktą valdovas tik tvirtindavo. Valdovo titulatūroje buvo vartojama *Žemaitijos Kunigaikštystės* sąvoka⁷, tačiau Žemaitijos seniūno skyrimo faktas skatina vartoti *Žemaitijos seniūnijos* terminą. Žemaičių seniūno įgaliojimų turinys atitiko Vilniaus ar Trakų vaivados teises, be kita ko, pagal rangą Ponų taryboje Žemaičių seniūnas ėjo po Vilniaus ir Trakų vaivadų⁸. Po 1442 m. Kazimiero Jogailaičio privilegijos Žemaitija vadinta kunigaikštyste⁹, tačiau žvelgiant į valdovo titulo įvardijimą pastebima, jog Žemaitijos vardas vis dažniau atsidurdavo valdovo titulo pabaigoje¹⁰. Kaip teigia istorikas Eugenijus Saviščevas, XVI–XVII a. sandūroje, sprendžiant Livonijos krizę, valstybės politiniame gyvenime galima aptikti *Žemaitijos kunigaikštystės* vardo vartosena, tačiau šį vardą taikyti XV–XVI a. Žemaitijai nėra korektiška, nes šio laikotarpio šaltiniai liudija, jog žemaičiai patys savęs taip nevadino¹¹. Naujausi Žemaitijos savivaldos istorijos tyrimai rodo, jog oficialiai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanceliarijos praktikoje Žemaitija buvo įvardijama kaip Žemaitijos žemė, ir istorikai linkę ją laikyti Žemaitijos seniūnijos sinonimu, tačiau toks vertinimas tik iš dalies teisingas, nes administraciniu požiūriu Žemaitijos seniūnija iš tikrųjų reiškė tik Žemaitijos teritoriją be Lietuvos didžiojo kunigaikščio domeno valsčių¹².

Taigi realybėje egzistavusi Žemaitijos administracinio statuso įvardijimo problema ir įvairovė turi atspindį ir senojoje kartografijoje. Šiame tyrime ir bus stengiamasi atskleisti, kaip ir kodėl žemėlapiuose buvo žymimas Žemaitijos vardas ir kaip keitėsi jo formų vartosena laiko perspektyvoje.

Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwiłowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi. *Studia Źródłoznawcze*, 1965, t. 10, s. 33–67; ŁUCZYŃSKI, Jarosław. Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej. *Zapiski historyczne*, 2013, t. 78, z. 1, s. 73–100; ŁUCZYŃSKI, Jarosław. Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej. *Ukraina Lithuanica: studii z historii Velykoho kniazivstva Lytavs'koho*, 2013, t. 2, s. 121–152.

⁷ BUTĖNAS, Domas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinių ir visuomeninių institucijų istorijos bruožai XIII–XVIII a.* Vilnius, 1997, p. 1.

⁸ AVIŽONIS, Konstantinas. *Rinkiniai raštai*. T. 4. Vilnius, 1994, p. 71, 79–80; BŁASZCZYK, Grzegorz. *Żmudź w XVII i XVIII wieku: zaludnienie i struktura społeczna*. Poznań, 1985, s. 5–6.

⁹ ROWELL, S. C. XV a. vidurio privilegija Žemaitijai. *Žemaičių žemė*, 1997, nr. 2, p. 6–9; AVIŽONIS, K. Op. cit. p. 151.

¹⁰ SAVIŠČEVAS, Eugenijus. *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais*. Vilnius, 2010, p. 28–29.

¹¹ Ibid., p. 29.

¹² Ibid., p. 16–18.

Senujų žemėlapių klasifikavimas

Senujų žemėlapių autorių motyvai, ką užfiksuoti žemėlapyje ir ko ne, galėjo būti labai įvairūs. Kartografų asmenybė ir kilmė, jų tikslai sudarant konkretų žemėlapi, asmeninis indėlis renkant žemėlapiui reikalingą informaciją, kartografuojamos vietovės pažinimas ar tik rėmimasis kitų autorių žodine ir rašytine informacija, visiškai naujo žemėlapio rengimas ar tik anksčiau dirbusių kartografų informacijos kopijavimas – tai svarbios aplinkybės, turėjusios didelę įtaką kartografinėi medžiagai, suteikusios jai daug subjektyvumo, todėl kartais beveik neįmanoma atsekti ir įvertinti tikrąsias kai kurių objektų žymėjimo ar nežymėjimo priežastis žemėlapyje. Ir vis dėlto akivaizdu, jog civilizacinis progresas turėjo tiesioginį poveikį kartografijos raidai, duomenų kokybei ir tikslumui.

Senaisiais žemėlapiais, arba senąja kartografija, laikytini visi žemėlapiai, pasirodę maždaug iki XIX a. pradžios. Kitaip tariant, tai neprofesionalioji kartografija, o sulig XIX šimtmečiu pradėti sudarinėti topografiniai žemėlapiai ženklino kokybiškai naują kartografijos vystymosi etapą, kuris vadinamas profesionaliąja kartografija¹³.

Tyrime pritaikyta senųjų žemėlapių klasifikacija yra pagrįsta kartografo Václavo Chomskio pasiūlyta Lietuvos kartografinio vaizdo raidos trijų etapų schema. Svarbiausi kriterijai, leidžiantys taip apibrėžti Lietuvos kartografijos raidą, yra kartografijos metodologija, naudojamų instrumentų tikslumas ir, žinoma, geografinių žinių lygis bei geografinės aplinkos refleksija¹⁴.

I etapas siejamas su antikos mokslininko ir geografo Klaudijaus Ptolemėjaus (*Claudius Ptolemaeus*, apie 90 – apie 168) vardu. Jo žemėlapių atlasas pirmą kartą buvo išspausdintas 1477 m. Bolonijoje. Veikale buvo aprašyti kartografijos pagrindai, o svarbiausia – atskleistas geografinės ilgumos, platumos ir jų reikšmių supratimas¹⁵. K. Ptolemėjaus suformuota kartografinė tradicija rėmėsi daugelis to meto Vakarų Europos autorių. Pavyzdžiui, Mikalojus Kuzietis (*Nicolaus Cusanus*, 1401–1464), Hieronimas Münzeris (*Hieronim Münzer*, 1447 (1437?) – 1508), Markas Beneventietis (*Marcus Beneventanus*, 1465–1522) ir kt. Šio etapo žemėlapiams būdinga visiškai netaisyklinga kartografinė projekcija, o Lietuvos teritoriją liečianti informacija yra labai lakoniška ir mitologizuota¹⁶. Būtent fantastinių elementų žymėjimas Renesanso žemėlapiuose laikytinas vienu ryškiausių šio etapo žemėlapių bruožų.

¹³ ČESNULEVIČIUS, A.; BECONYTĖ, G. Op. cit., pp. 254–255; ČESNULEVIČIUS, A. Lietuvos kartografijos raida..., p. 112–115.

¹⁴ CHOMSKIS, V. Op. cit., p. 12–17.

¹⁵ SIMON, Jesse. Chorography reconsidered: an alternative approach to the Ptolemaic definition. In *Mapping Medieval geographies: geographical encounters in the Latin West and beyond, 300–1600*. Ed. by Keith D. LILLEY. Cambridge, 2013, pp. 23–45.

¹⁶ CHOMSKIS, V. Op. cit., p. 12–17.

Lietuvos kartografinio vaizdo raidos II etapas siejamas su lenkų kartografo, Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo istoriografo bei karališkosios kanceliarijos sekretoriaus Bernardo Wapowskio (*Bernard Wapowski*, 1470–1535) darbais; taip pat minėtini juo tiesiogiai ar netiesiogiai sekę Lenkijos ir kitų kraštų autoriai: Olausas Magnusas (*Olaus Magnus*, 1490–1557 (1558?)), Kasperas Vopelis (*Kasper Vopel*, 1511–1561), Gerardas Mercatorius (*Gerard Mercator*, 1512–1594), Waclawas Grodeckis (*Waclaw Grodecki*, 1535–1591), Andrejus Pograbka (*Andrej Pograbka*, 1540–1602), Motiejus Strubiczius (*Maciej Strubicz*, apie 1530 – apie 1604) ir kiti. Šio etapo žemėlapiams būdinga jau kur kas tikslesnė Europos kontinento projekcija, be kita ko, išsamesnis žemėlapių turinys, patikslintos gyvenviečių geografinės koordinatės ir valstybes skiriančios ribos; įžvelgtini tam tikri kartografavimo metodikos požymiai. Tai sietina su bendromis Europos mokslo pokyčių tendencijomis, dėl didžiųjų geografinių atradimų gerokai pakitusiu erdviu pasaulio suvokimu. XVI a. pabaigoje pasirodę G. Mercatoriaus darbai užbaigė II Lietuvos kartografinio vaizdo raidos etapą¹⁷.

III etapas siejamas jau su lietuviška XVII a. kartografija, konkrečiai – su 1613 m. Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio (1549–1616) LDK žemėlapiu. Bene visus po Radvilos žemėlapiu pasirodžiusius XVII–XVIII a. Lietuvai skirtus kartografinius kūrinius galima laikyti 1613 m. žemėlapiu perdirbiniais. Ir tik keletas naujų darbų, pasirodžiusių XVIII a. paskutiniaisiais dešimtmečiais, gali būti vertinami kaip kokybiškai naujo kartografijos etapo pradžia¹⁸.

Ankstyviausi „Samogitia“ paminėjimai

Lietuvos kartografinio vaizdo raidos I etapo žemėlapiuose žymėta sąlyginai nedaug informacijos. Graikų mokslininkas K. Ptolemėjus veikale „Geografija“ pirmą kartą pateikė Baltijos jūros vaizdą. Tiesa, nei Lietuvą, nei tuo labiau Žemaitiją atspindinčios informacijos čia nebuvo. Jo aprašyme ir kartografinėje vizualizacijoje buvo pažymėta tik Nemuno upė ir galindų bei sūduvių gentys. Eugenijus Jovaiša linkęs manyti, kad K. Ptolemėjus lokalizavo penkias tautas – venedus, galindus, sudinus, veltus bei salus ir jas visas derėtų priskirti vakarų baltams¹⁹. Renesanso laikais, XV–XVI a., K. Ptolemėjaus žemėlapiai buvo iš naujo atrasti. Jie buvo spausdinami originalia forma ir perdirbinėjami, papildant to meto duomenimis, ir tokiu būdu labai išplito.

¹⁷ Ibid., p. 12–17.

¹⁸ Ibid., p. 15–17.

¹⁹ JOVAIŠA, Eugenijus. *Iliustruoti aisčiai. Lietuvių ir Lietuvos pradžia*. Vilnius, 2016, p. 23; JOVAIŠA, Eugenijus. *Aisčiai. Lietuvių ir Lietuvos pradžia*. Vilnius, 2016, p. 23; JOVAIŠA, Eugenijus. *Aisčiai. Kilmė*. Vilnius, 2013, p. 61–62.

Ankstyviausias Lietuvos kartografinio vaizdo raidos I etapo žemėlapis, kuriame, tikėtina, pirmą kartą užfiksuotas Žemaitijos vardas, priklauso vokiečių astronomui ir kartografui Mikalojui Kuziečiui. Tikriausiai jau daug tikslesnį ir detalesnį nei K. Ptolemėjaus kūrinys „Vidurio Europos žemėlapis“ M. Kuzietis sukūrė apie 1450 m., o išspausdintas jis buvo 1491 m. Strasbūre²⁰. Rengiant žemėlapij buvo remtasi lenkų istoriko Jono Dlugošo kronika, taip pat Enėjaus Silvijaus Pikolominio, rėmusio Vokiečių ordino politiką kovojant su Lietuva, vėliau – popiežiaus Pijaus II istorinio-geografinio pobūdžio ir kitų autorių darbais²¹. Originalas nėra išlikęs, tačiau jo sukurtas žemėlapis buvo itin populiarus tarp kartografų, sulaukė didelio jų dėmesio, tapo pavyzdžiu naujiems kartografiniams kūriniais. Taigi išliko nemažai XVI a. žemėlapių, kurie buvo parengti M. Kuziečio žemėlapio pagrindu, todėl pagrįstai galima daryti tam tikras įžvalgas apie M. Kuziečio žemėlapyje buvusią informaciją. Štai 1520 m. leidėjo Georgo Ubelino pastangomis perleistame M. Kuziečio žemėlapyje buvo pažymėta „Samogitia“, „Lithvania“ ir dar „Dvcatvs Litvanie“²² (1 pav.). Spėtina, jog šiuo atveju buvo žymėta dvejopa informacija: tiesiog „Žemaičių žemė“ ir „Lietuvos žemė“. Kaip žinoma, „Tikroji Lietuva“ (*Lithuania Propria*), arba Aukštaitija, ir buvo būtent Lietuvos žemės pagrindas, tai yra valstybės centras, o Žemaitija – antroji pagal svarbą etninė Lietuvos dalis. „Dvcatvs Litvanie“ šiame žemėlapyje greičiausiai reiškė pačios valstybės įvardijimą. Šiame žemėlapyje jau pastebima Lietuvos valstybės teritorinės sandaros požymių, žemių politinės subordinacijos ir jų ryšio su centrine valdžia vaizdavimo užuomazgų.

Lietuvos, Žemaitijos ir Lietuvos kunigaikštystės nominacijos atkartojamos ir 1507 m. Romoje išleistame italų filosofo ir astronomo Markaus Beneventiečio „Lenkijos, Vengrijos, Bohemijos, Vokietijos, Rusijos ir Lietuvos žemėlapyje“²³ (2 pav.). Reikšminga yra tai, kad, be Žemaitijos įvardijimo, tai pirmasis žemėlapis, kurio antraštėje buvo minima Lietuva. Ta pati informacija pakartojama ir 1513 m. Strasbūre išleistame vokiečių kartografo Martino Waldseemūlerio „Vidurio Europos žemėlapyje“²⁴. M. Beneventiečio darbai buvo populiarūs tarp kolegų. Beveik identišką originalui M. Beneventiečio žemėlapio perdirbinį 1562 m. išleido Venecijos kartografas Ferrando Bertelli, atkartodamas jau minėtą Žemaitijos ir Lietuvos vaizdavimo informaciją²⁵.

²⁰ OLSZEWICZ, B. Op. cit., s. 8–11.

²¹ ALEXANDROWICZ, S.; ŁUCZYŃSKI, J.; SKRYCKI, R. Op. cit., s. 52–62; BUJAK, Franciszek. *Studja geograficzno-historyczne*. Warszawa, Kraków, Lublin, Łódź, Poznań, Wilno, Zakopane, 1925, s. 107.

²² UBELIN, George [CUSANUS, Nicolaus]. *Tabvla moderna Sarmatie, Evr Sive Hvgarie Polonie Rvssie Prvssieet Valache...*, 1520. In *LŽ III*, p. 38–39.

²³ BENEVENTANUS, Marcus. *Germaniae omniumque eius provinciarum atque Austriae, Boemiae... Lithuaniae, Russiae... aliarumque regionum nova et exacta descriptio...*, 1507. In *LŽ III*, p. 34–35. Vėlesnė laida: BENEVENTANUS, Marcus. *Germaniae omniumque eius provinciarum atque Austriae, Boemiae... Lithuaniae, Russiae... aliarumque regionum nova et exacta descriptio...*, 1562. In *SLŽ (I aplankas)*, žml. nr. 4.

²⁴ WALDSEEMÜLLER, Martin [CUSANUS, Nicolaus]. *Tabvla moderna Sarmatie, Evr Sive Hvgarie Polonie Rvssie Prvssieet Valache...*, 1513. In *LŽ III*, p. 36–37.

²⁵ BERTELLI, Ferrando. [Vidurio Europos žemėlapis], 1562. In *LŽ III*, p. 52–53.

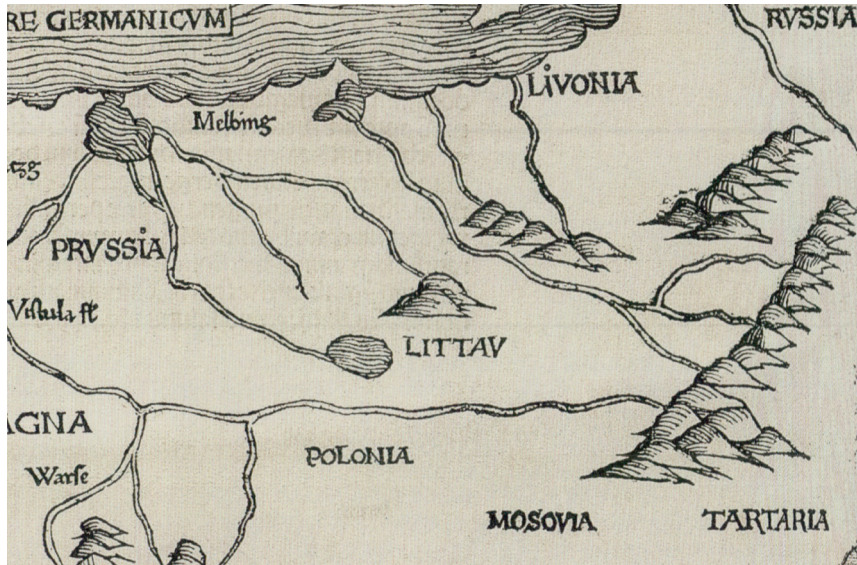

1 pav. UBELIN, George [CUSANUS, Nicolaus]. [Vidurio Europos žemėlapis], 1520.
Šaltinis: LŽ III, p. 38–39

2 pav. BENEVENTANUS, Marcus. [Lenkijos, Vengrijos, Bohemijos, Vokietijos, Rusijos ir Lietuvos žemėlapis], 1507. Šaltinis: LŽ III, p. 34–35

3 pav. MÜNZER, Hieronim. [Vidurio Europos žemėlapis], 1493.
Šaltinis: LŽ III, p. 32–33

Panašų vaizdą matome ir 1562 m. išleistame Girolamo Ruscelli žemėlapyje, skirtame Prūsijai ir Livonijai: žymima Žemaitija (*Samogethia*) ir Lietuva (*Litvania*)²⁶.

Tikslumo dėlei reikia pasakyti, jog buvo ir ne tokių gabių sekėjų, kurie nelabai tiksliai kopijavo duomenis. Pavyzdžiui, tais pačiais 1491 m., vos tik pasirodžius M. Kuziečio žemėlapiui, vokiečių kartografas Mikalojus Germanus paskubėjo išleisti M. Kuziečio žemėlapiu pagrindu parengtą naują „Vidurio Europos žemėlapiu“ versiją²⁷, tačiau joje du kartus ne visai korektiškai pažymėjo „Litvania“ ir „Magnvs Dvcatvs Litvania“, o Žemaitijos vardo nepaminėjo. 1493 m. Niurnberge išleistas dar vieno vokiečių kartografo Hieronimo Münzerio „Vidurio Europos žemėlapis“ irgi buvo M. Kuziečio žemėlapiu kopija, tačiau jame informacijos taip pat pastebimai mažiau. Pažymėta tik Lietuva (*Littav*), o Žemaitijos nėra²⁸ (3 pav.).

Peržiūrėjus Lietuvos kartografinio vaizdo raidos I etapui priskirtinus žemėlapius, galima tvirtinti, jog Žemaitijos vardo formos variacijų būta labai nedaug. Pavyko suregistruoti šias nominacijas: *Samogitia*, *Samogetia*, *Samogethia*.

²⁶ RUSCELLI, Girolamo. Tavola nvoa di Prvssia et di Livonia, 1562. In LŽ III, p. 49.

²⁷ GERMANUS, Nicolaus. Qvod picta est parva Germania tota tabella..., 1491. In LŽ III, p. 26–27.

²⁸ MÜNZER, Hieronim. [Vidurio Europos žemėlapis], 1493. In LŽ III, p. 32–33.

„Samogitia“ versus „Samaiten“ XVI a. žemėlapiuose

Lietuvos kartografinio vaizdo raidos II etapo žemėlapiuose žymima gerokai daugiau duomenų. Tradiciškai šio etapo pradžia siejama su Bernardo Wapowskio vardu. 1515 m. B. Wapowskiui buvo paskirtos kanauninko pareigos Lenkijoje. Kartografas tapo ir karaliaus sekretoriumi Žygimanto Senojo dvare. B. Wapowskis turėjo galimybę susipažinti su visais karališkojoje kanceliarijoje saugotais dokumentais, ypač vertino lenkų istoriko ir geografo Motiejaus Miechovitos darbus. Greičiausiai asmeninis santykis su dokumentais ir kitais šaltiniais, subjektyvi jų vertės pajauta lėmė B. Wapowskio kartografinius sprendimus²⁹.

34

Nežinia, kiek įtakos B. Wapowskio darbams galėjo turėti M. Kuziečio žemėlapis ir jo perdirbiniai, tačiau jo sudarytame 1526 m. žemėlapyje išvelgiama visiškai naujų matematinių sprendimų, taip pat santykinai didelis lokalizuotų objektų skaičius.

Aišku viena, kad ankstesnio etapo žemėlapiai ir, be abejonės, jų metodikos trūkumai B. Wapowskiui buvo itin gerai žinomi: būtent jis, dar būdamas Romoje, apie 1506 m. padėjo M. Beneventiečiui parengti M. Kuziečio žemėlapio perdirbinį³⁰. Šis faktas leidžia teigti, jog Žemaitija, tikėtina, buvo pažymėta jau 1491 m. pirmą kartą išleistame M. Kuziečio žemėlapyje, ir būtent šis kartografas yra pirmasis, užfiksavęs Žemaitijos vardą. M. Beneventietis savo darbe tik tiksliai atkartojęs M. Kuziečio žemėlapio informaciją ir šiek tiek ją interpretavo.

B. Wapowskio originalių žemėlapių neišliko. Apie jo kartografinį palikimą galima spręsti tik iš keleto atsitiktinai išsaugotų žemėlapių fragmentų, kuriuos 1932 m. archyvuose rado lenkų tyrinėtojas Kazimieras Piekarskis³¹. Tyrinėtojai spėja, kad greičiausiai jau apie 1520 m. buvo sudarytas „Pietų Sarmatijos žemėlapis“, 1526 m. spaustuvininko ir leidėjo Floriano Unglerio išspausdintas kartu su kitu – Lenkijos – žemėlapiu. Būtent šiandien ir yra žinomi šių dviejų darbų ir dar vieno autoriaus sudaryto Šiaurės Sarmatijos žemėlapio fragmentai³². Taigi iki šių dienų išlikęs vienas iš minėto „Lenkijos žemėlapio“ fragmentų apima didžiąją dalį Žemaitijos (SAMOGL...) seniūnijos ploto: iki Dubysos upės rytuose ir apytikriai iki Raseinių apylinkių pietuose³³ (4 pav.). Apie čia fiksuojamos Žemaitijos vardą tik tiek ir galima pasakyti, kad greičiausiai buvo užrašy-

²⁹ BUCEVIČIŪTĖ, L. Op. cit., p. 46–47.

³⁰ ALEXANDROWICZ, Stanisław. Kartografia ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce panowania Jagiellonów. *Polski Przegląd Kartograficzny*, 2014, t. 46, nr. 1, s. 65; SZAFLARSKI, Józef. *Zarys kartografii*. Wyd. 2. Warszawa, 1965, s. 115.

³¹ ALEXANDROWICZ, S. Op. cit., s. 39.

³² WAPOWSKI, Bernard. *Tabula Sarmatiae, Regna Poloniae et Hungariae utriusque, Valachiae, nec non Turciae, Tatariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens...*, 1526. WAPOWSKI, Bernard. *Polonia...*, 1526. In ALEXANDROWICZ, S. *Rozwój kartografii...*, s. 280, nr. 4; nr. 5; BUCZEK, K. Op. cit., nr. 7; *EHC I*, reprod. nr. 16.

³³ WAPOWSKI, Bernard. *Polonia...* 1526. In ALEXANDROWICZ, S. *Rozwój kartografii...*, s. 283, nr. 7; Apie B. Wapowskio kartografinį palikimą žr. plačiau: ALEXANDROWICZ, S.; ŁUCZYŃSKI, J.; SKRYCKI, R. Op. cit., s. 63–71.

4 pav. WAPOWSKI, Bernard. [Lenkijos žemėlapis], 1526.

Šaltinis: ALEXANDROWICZ, S. *Rozwój kartografii...* Wyd. 2, s. 283, nr. 7

tas tipiškas lotyniškas pavadinimas *Samogitia*, kurį aptinkame ir kartografinio vaizdo raidos I etapo žemėlapiuose. B. Wapowskio kartografavimo metodika rėmėsi bene visi kiti XVI a. kartografai. Jų darbuose dominuoja lotyniška Žemaitijos vardo forma *Samogitia*. XVI a. pabaigoje pasirodę olandų kartografo Gerardo Mercatoriaus darbai, V. Chomskio manymu, užbaigė kartografinės raidos II etapą.

Šio etapo darbų kontekste išskirtinas Švedijos kartografo Olauso Magnuso 1539 m. Jūrų ir šiaurės kraštų žemėlapis „Carta Marina“, kuriame lotynizuota Žemaitijos forma yra papildyta aiškinamaisiais žodžiais: „Samogethia Olim Regnum“ (Žemaitija, kadaise karalystė)³⁴ (5 pav.). Tai įdomus ir išskirtinis atvejis – daugiau nė viename žemėlapyje Žemaitijai karalystės statusas nėra suteikiamas. Ji niekada karalystė ir nebuvo. Šaltinių, leidžiančių suvokti tokius švedų kartografo sprendimus, nėra, todėl belieka tik kelti prielaidas. Galbūt tai nuoroda į kažkada laisvą ir nepriklausomą Žemaičių

³⁴ MAGNUS, Olaus. *Carta marina et descriptio...*, 1539. In ALEXANDROWICZ, S. *Rozwój kartografii...*, s. 284, nr. 8; *EHC I*, reprod. nr. 19; *LŽ III*, p. 45–46; *V. Mincevičiaus kolekcija*, Minc. 128.

36

5 pav. MAGNUS, Olaus. [Jūrų ir Šiaurės kraštų žemėlapis „Carta Marina“], 1539.
Šaltinis: V. Mincevičiaus kolekcija, Minc. 128

žemė, kuri dar nebuvo integrali Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalis, kai dar nebuvo užsimezgęs bent kiek tvirtesnis administracinis ryšys su centrine valdžia.

Vis dėlto ryškėja tendencija, kad šio etapo žemėlapiuose labai dažnai buvo fiksuojama dviejų sluoksnių informacija. Autoriai žymėdavo Žemaitiją kaip administracinę LDK struktūrą ir greta to pabrėždavo Žemaičių etnoso svarbą. Būdingas pavyzdys – garsaus italų kartografo Giacomo Gastaldžio 1568 m. išleistas žemėlapis, kuriame įvardyta Žemaitija (*Samogesthia*) kaip administracinis vienetas ir žemaičiai kaip etnosas ar žemė (*Samaitin*)³⁵ (6 pav.). Dėmesys žemaičių etnosui atsiskleidžia ir vokiečių kartografo Kaspero Vopelo 1566 m. Antverpene išleistame „Europos žemėlapyje“. Autorius taip pat pažymėjo „Samatini“, „Samagithia“, o Lietuvos valstybės statusą išryškino heraldiniais simboliais – LDK teritorija papuošta valstybės herbu³⁶ (7 pav.).

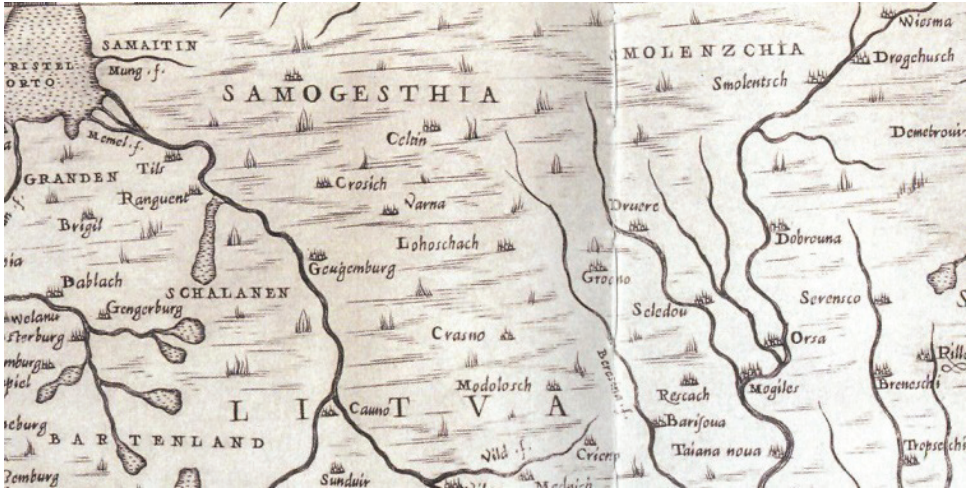
1595 m. pasirodęs flamandų kartografo Gerardo Mercatoriaus žemėlapis reikšmingesnis Lietuvos, o ne Žemaitijos kontekste³⁷. Visų pirma dėl to, kad tai pirmasis žemėlapis, skirtas išskirtinai Lietuvai³⁸. Čia žymima Žemaitija, mėginamos brėžti jos ribos, o tai reiškia, jog „Samogitia“ šiame darbe įprasmino ne Žemaičių žemės ar etnoso, bet jau valstybės administracinio vieneto pavadinimą.

³⁵ GASTALDI, Giacomo. Il vero disegno della seconda parte dil Regno di Polonia..., 1568. In *SLŽ (I aplankas)*, žml. nr. 5; *LŽ III*, p. 54–55.

³⁶ VOPEL, Caspar. Mapa Evropy..., 1566. In ALEXANDROWICZ, S. *Rozwój kartografii...*, s. 289, nr. 13; *EHC I*, reprodu. nr. 23b.

³⁷ MUZIKEVIČIUS, Algimantas. Gerardo Merkatoriaus Lietuvos žemėlapio leidimai. *Knygotyra*, 2010, t. 55, p. 316–326.

³⁸ MERCATOR, Gerard. Lithuania, 1595. In *SLŽ (I aplankas)*, žml. nr. 9; *LŽ III*, p. 100–101.

6 pav. GASTALDI, Giacomo. [Lenkijos žemėlapis], 1568.
Šaltinis: LŽ III, p. 54-55

7 pav. VOPEL, Caspar. [Europos žemėlapis], 1566.
Šaltinis: EHC I, nr. 23b

Žemaitijos vardo variacijos XVII–XVIII a. žemėlapiuose

Lietuvos kartografinio vaizdo raidos III etapas pelnytai siejamas su Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio 1613 m. Amsterdame išleistu „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapiu“⁴⁰ (9 pav.). Šiame darbe jau regime visiškai kompleksiską ir integralų Žemaitijos vaizdą. Buvo pažymėta maksimaliai daug geografinio, socialinio ir ekonominio bei administracinio pobūdžio informacijos. Vėl fiksuojama Žemaitijos vardo lotyniška forma *Samogitia* ir brėžiamos jos ribos. Nors šiame žemėlapyje nebuvo žodžiu pabrėžiama, kad Žemaitija yra seniūnija ar kunigaikštystė, tačiau aki-vaizdu, jog gana preciziškai nubrėžtos Žemaitijos ribos nekelia abejonių dėl jos turėto administracinio statuso valstybėje. Nelieta ir jokių galimybių interpretuoti, kad *Samogitia* čia reiškę ne administracinę struktūrą, o Žemaičių žemę ar žemaičių etnosą.

39

9 pav. RADZIVIL, Nicolai Christophor. [Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis], 1613. Šaltinis: SLŽ, nr. 10

Remiantis Radvilos LDK žemėlapiu, XVII–XVIII a. Vakarų Europoje buvo išleista labai daug žemėlapių, kurių visų čia neįmanoma paminėti ir aptarti. Istoriografijoje dažnai pabrėžiamas faktas, kad po M. K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapio pasirodymo Vaka-

⁴⁰ RADZIVIL, Nicolai Christophor. Magni Ducatus Lithuaniae, caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio III[ustri]ss[i]mi ac Excell[si]ss[i]mi Pri[n]cipis et D[omi]ni D. Nicolai Christophori Radzivil... opera cura et impensis facta ac in lucem edita..., 1613. In *SLŽ (I aplankas)*, žml. nr. 10; *LŽ III*, p. 120–122.

10 pav. NIEPRECKI, Joannes, MAYER, Tobias. [Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis], 1749.
Šaltinis: SLŽ, nr. 11

rų Europoje nebuvo išleistas turinio prasme tikslesnis ir kokybiškesnis žemėlapis. Iš tiesų M. K. Radvilos Našlaitėlio komanda dirbo lauko sąlygomis, tiesiogiai pažino kartografuojamą teritoriją, tuo tarpu Vakarų Europos kartografai niekada neorganizavo realių Lenkijos ir Lietuvos valstybės krašto pažinimo ekspedicijų. Štai kodėl jiems beliko vienintelis kelias – tiesiogiai remtis 1613 m. žemėlapiu, kopijuoti ir generalizuoti jo duomenis. Vieniems sekėsi geriau, kitiems prasčiau, tai lėmė įvairius, didesnius ir mažesnius, netikslumus bei klaidas. Be kita ko, M. K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapis taip pat sulaukė labai daug laidų, kurios liudija, kad net pakartotiniai leidimai irgi nebuvo identiški 1613 m. originalui.

Žemaitijos vardo formų XVII–XVIII a. žemėlapiuose taip pat galima rasti sąlyginai daug, gerokai daugiau nei I ir II etapų žemėlapiuose. Visų pirma į akis krenta tai, jog

11 pav. REILLY, Franz Johann Joseph, von. [Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šiaurės vakarų dalis, nr. 49], 1789. Šaltinis: J. Norkaičio kolekcija, inv. nr. F 1–9

XVII–XVIII a. žemėlapiuose jau nebuvo vartojama lotynizuota Žemaitijos vardo forma *Samogitia*⁴¹. Pagal tai, kurioje valstybėje buvo kuriamas žemėlapis, galima aptikti ir polonizuotą (*Zmvdzkie xiestwo*)⁴² (10 pav.) bei germanizuotą (*Schamaiten*)⁴³ (11 pav.) Žemaitijos vardo formų. Be kita ko, XVIII a. labai dažnai buvo vartojamas Žemaitijos administracinį statusą valstybėje pažymintis žodis – kunigaikštystė (*Duche de Samogi-*

⁴¹ XVII a. žemėlapiuose pastebimai dažniau kartografiškai vis dar vartojama forma *Samogitia* ar artimi jai variantai. Pvz.: WITT, Frederik, de. Magni Ducatus Lithuaniae..., 1690. In *SLŽ (II aplankas)*, žml. nr. 4; J. Norkaičio kolekcija, inv. nr. F. 1–17; KEERE, Paul, van. Litvania Ducatus..., 1630. J. Norkaičio kolekcija, inv. nr. F. 1–4.

⁴² Pvz.: NIEPRECKI, Joannes; MAYER, Tobias. Magn[us] Ducatus Lituaniae in suos palatinatus et districtus divisus, delineatus a..., 1749. In *SLŽ (II aplankas)*, žem. 11; J. Norkaičio kolekcija, inv. nr. F. 1–19; LŽ II, p. 104–105.

⁴³ Pvz.: REILLY, Franz Johann Joseph, von. Des Großherzogthums LITAUEN nordwestlicher Theil: Nr. 49, 1789. V. *Mincevičiaus kolekcija*, Minc. 117; J. Norkaičio kolekcija, inv. nr. F. 1–9.

12 pav. SOTZMANN, Daniel Friedrich. [Lenkijos žemėlapis], 1796.
Šaltinis: V. Mincevičiaus kolekcija, Minc. 309

tie, Herzogt Schamaiten, Samogitia ducatus ir pan.)⁴⁴ (12 pav.). Nors korektiška Žemaitiją vadinti seniūnija, tačiau jos įvardijimas *seniūnija* (*Starostia o Samogitia*)⁴⁵ (13 pav.) šio laikotarpio žemėlapiuose yra sąlyginai retesnis nei *kunigaikštyste*. Būta atvejų, kai kartografas sinonimiškai vartojo *seniūnijos* ir *kunigaikštystės* nominacijas (*Starostia o Ducato di Samogizia*)⁴⁶. Tačiau galima rasti ir klaidingų nominacijų, kai Žemaitija buvo įvardyta vaivadija (*Palat di Smundz*)⁴⁷ (14 pav.). Peržiūrėjus nemažai čia minimo laikotarpio žemėlapių, galima išskirti juose užfiksuotas šias Žemaitijos vardo formas: *Samogitia*, *Samogitie*, *Samogite*, *Samogithia*, *Samogetia*, *Samogizia*, *Samogisia*, *Schamaiten*, *Samauin*, *Theil von Samogitien*, *Samogitiae pars*, *Samogitia Pars*, *Duche de Samogitie*, *Starostia o Samogitia*, *Starostie de Samogitie*, *Starostia o Ducato di Samogizia*, *Herzogt Schamaiten*, *Palat di Smundz*, *Samogitia Samodzka zemla*, *Samogitia ducatus*, *Samogitiae ducat*, *Zmvdzkie xiestwo*, *Dvcato di Samogioita*, *Samogitie des estats de Lithuanie*.

⁴⁴ Pvz.: CLOUET, Jean Baptiste Louis. Du Roye de Prusse. Duche de Lithuanie..., 1787. J. Norkaičio kolekcija, inv. nr. F. 1–20; SEUTTER, Matthaeus. Novissima et accuratissima Magni Ducatus Lithuaniae in suos Palatinatus et Castellanas divisae delineatio, cura et impensis..., 1720? J. Norkaičio kolekcija, inv. nr. F. 1–13; SOTZMANN, Daniel Friedrich. Karte von Polen..., 1796. V. Mincevičiaus kolekcija, Minc. 309.

⁴⁵ Pvz., BRION (M.) DE LA TOUR, Louis. Etats de Pologne et de Lithuanie..., 1766. V. Mincevičiaus kolekcija, Minc. 85.

⁴⁶ Pvz., ZAYDLER, Bernardo. Situazione geografica Della Polonia prima dell' anno 1772. V. Mincevičiaus kolekcija, Minc. 141.

⁴⁷ Pvz., RIZZI-ZANNONI, Giovanni Antonio. La Polonia divisa ne' suoi palatinati..., 1782. V. Mincevičiaus kolekcija, Minc. 126.

Išvados

Apibendrinant Žemaitijos vardo formas ir transformacijas, aptinkamas Lietuvos kartografinio vaizdo raidos I etapo žemėlapiuose, galima teigti, kad Žemaitija pirmą kartą senojoje kartografijoje galimai buvo pradėta fiksuoti XV a. pabaigoje (1491 m. M. Kuziečio „Vidurio Europos žemėlapis“). Žymėta lotynizuota forma *Samogitia*, tačiau yra išlikusių tik XVI a. pradžios kartografinių įrodymų (M. Beneventiečio ir kitų kartografų darbai). Be kita ko, greičiausiai buvo žymėta Žemaičių žemė, Žemaičių etnosas, bet ne Žemaitijos kunigaikštystė, tokias prielaidas leidžia daryti gretimai žymima Lietuvos žemė ir papildomai fiksuojamas jau pačios valstybės pavadinimas *Ducatus Litvanie*.

44

Vertinant Lietuvos kartografinio vaizdo raidos II etapui priskirtinų žemėlapių informaciją, galima tvirtinti, jog B. Wapowskio darbas tapo svarbiausiu pavyzdžiu visiems toliau dirbusiems XVI a. kartografams. Šio laikotarpio žemėlapiuose atsiranda daugiau lotyniško Žemaitijos vardo formų versijų. Dalyje žemėlapių žymima Žemaitija kaip administracinis vienetas ir Žemaičių žemė arba etnosas. Šio etapo žemėlapių kontekste išsiskiria Olausio Magnuso žemėlapis „Carta Marina“, kuriame Žemaitijai suteikiamas karalystės statusas. Tikėtina, kad nominavimas karalyste – tai nuoroda į kažkada laisvą ir nepriklausomą Žemaičių žemę, kuri dar nebuvo integrali Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalis. Tačiau šio etapo žemėlapiuose išryškėjo ir kitų vaizdavimo tendencijų. Pavyzdžiui, dalyje XVI a. antrosios pusės žemėlapių pradedamos žymėti ir Žemaitijos ribos, o tai reiškia, kad *Samogitia* jau yra suvokiama kaip integrali valstybės dalis, vientisa administracinė struktūra.

Lietuvos kartografinio vaizdo raidos III etapo žemėlapiuose aptinkama sąlyginai daug ir įvairių Žemaitijos vardo formų. Dominuoja lotynizuota forma *Samogitia*, bet neretai yra papildyta jos administracinį statusą reiškiančiu žodžiu *Ducatus*, rečiau – *Starosta*, *Hercogt*, *Theil*. Keliuose žemėlapiuose pavyko aptikti ir administracinį statusą reiškiantį terminą *Palat*. Tai nėra tikslu, nes Žemaitija vaivadija nebuvo. Taip pat yra žemėlapių, kuriuose sinonimiškai vartojami abu terminai – *Starosta* ir *Ducat*. Lyginant su I ir II etapų žemėlapiais, čia jau nebuvo žymima Žemaičių žemė arba žemaičių etnosas.

Straipsnyje naudoti publikuoti šaltiniai

Delineatio Lituae. Sud. Algimantas MUZIKEVIČIUS, Jurgita SEMENAUŠKIENĖ. Vilnius, 2009.

Imago Lithuaniae: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapiai ir dokumentai iš Tomaszo Niewodniczańskiego rinkinių: parodos katalogas, 2003 09 17 – 11 28. Sud. Tomasz NIEWODNICZAŃSKI, Alma BRAZIŪNIENĖ. Vilnius, 2002.

Imago Poloniae: dawna Rzeczypospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasa Niewodniczańskiego: [katalog wystawy, Berlin, 18 kwietnia – 8 czerwca 2002; Warszawa, 4 listopada – 31 grudnia; Kraków, 7 lutego – 30 marca 2003; Wrocław, 24 kwietnia – 30 czerwca 2003]. Warszawa, 2002.

Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego i w innych zbiorach. T. 1: Mapy XV–XVI wieku. Wrocław, 1978.

Lietuva žemėlapiuose. Sud. Aldona BIELIŪNIENĖ ir kt. Vilnius, 1999 (2-oji laida 2002; 3-ioji laida 2011). *Senieji Lietuvos žemėlapiai, I aplankas iš Joachimo Lelewelio ir kitų rinkinių; II aplankas iš Vavlovo Dargučio kolekcijos.* Sud. Alma BRAZIŪNIENĖ. Vilnius, 1999.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai

ALEXANDROWICZ, Stanisław, ŁUCZYŃSKI, Jarosław, SKRYCKI, Radosław. *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku.* Warszawa, 2017.

ALEXANDROWICZ, Stanisław. *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku.* Poznań, 1989; Wyd. 2, poprawione i uzupełnione. Warszawa, 2012.

ALEXANDROWICZ, Stanisław. Kartografia ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce panowania Jagiellonów. *Polski Przegląd Kartograficzny*, 2014, t. 46, nr. 1, s. 62–76.

ALEXANDROWICZ, Stanisław. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasa Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwiłłowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi. *Studia Źródłoznawcze*, 1965, t. 10, s. 33–67.

AVIŽONIS, Konstantinas. *Rinkiniai raštai.* T. 4. Vilnius, 1994.

BŁASZCZYK, Grzegorz. *Żmudź w XVII i XVIII wieku: zaludnienie i struktura społeczna.* Poznań, 1985.

BRAZIŪNIENĖ, Alma. Lituanika Thomo Niewodniczańskiego rinkiniuose. *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis*, 1999. Vilnius, 2000, p. 58–67.

BRAZIŪNIENĖ, Alma. Senosios kartografijos rinkiniai Lietuvoje. *Knygotyra*, 2000, t. 36, p. 34–53.

BUCEVIČIŪTĖ, Laima. XVI a. pradžios Žemaitijos katalikų bažnyčių tinklo atspindys Bernardo Wapowskio 1526 metų Lenkijos žemėlapyje. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2006/2. Vilnius, 2007, p. 43–68.

BUCZEK, Karol. *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny.* Wrocław, Warszawa, Kraków, 1963.

BUJAK, Franciszek. *Studja geograficzno-historyczne.* Warszawa, Kraków, Lublin, Łódź, Poznań, Wilno, Zakopane, 1925.

BUTĖNAS, Domas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinių ir visuomeninių institucijų istorijos bruožai XIII–XVIII a.* Vilnius, 1997.

CHOMSKIS, Vaclovas. *1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje.* Vilnius, 2004.

CHOMSKIS, Vaclovas. *Kartografija.* Vilnius, 1979.

ČELKIS, Tomas. Istorinė kartografija: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės urbanistikos istorijos šaltinis. In *(Iš)koduota istorija architektūroje* (Acta Academiae Artium Vilnensis, t. 86/87). Sud. Rasa BUTVILAITĖ, Edita POVLAITYTĖ–LELIUGIENĖ. Vilnius, 2017, p. 11–30.

ČESNULEVIČIUS, Algimantas. Lietuvos kartografijos raida. *Gimtas kraštas*, 2009, t. 2, p. 112–115.

ČESNULEVIČIUS, Algimantas, BECONYTĖ, Giedrė. Lithuanian historical maps: periods, methods, accuracy and perspectives. *e-Perimetron*, 2006, vol. 1, no. 4, pp. 254–255.

ČESNULEVIČIUS, Algimantas. M. K. Radvila map in middle Europe mapping context of the XVII century. *Geografija*, 2013, t. 49, nr. 2, pp. 145–153.

GALVANAUSKAITĖ, Virginija. Vinco Mincevičiaus senosios kartografijos ir knygų kolekcija. *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis*, 2004. Vilnius, 2005, p. 179–185.

GLIOŽAITIS, Algirdas Antanas. Kunigaikščio M. K. Radvilos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės 1613 m. žemėlapis. *Žiemgala*, 2007, nr. 1, p. 4–9.

- GLIOŽAITIS, Algirdas Antanas. Kunigaikščio M. K. Radvilos žemėlapiui *Magni Ducatus Lithuaniae* – 400 metų. *Gimtas kraštas*, 2013, t. 6, p. 70–82.
- GLIOŽAITIS, Algirdas Antanas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis ir jo variantai: sudarytas ir 1613 m. išleistas kunigaikščio M. K. Radvilos Našlaitėlio*. Vilnius, 2017.
- JÄGER, Eckhard. *Prussia-Karten 1542–1810. Geschichte der Kartographischen Darstellung Ostpreussens vom 16. bis zum 19. Jahrhundert. Entstehung der Karten-Kosten-Vertrieb. Bibliographischer Katalog*. Weißenhorn, 1982.
- JOVAIŠA, Eugenijus. *Aisčiai. Kilmė*. Vilnius, 2013.
- JOVAIŠA, Eugenijus. *Aisčiai. Lietuvių ir Lietuvos pradžia*. Vilnius, 2016.
- JOVAIŠA, Eugenijus. *Iliustruoti aisčiai. Lietuvių ir Lietuvos pradžia*. Vilnius, 2016.
- ŁUCZYŃSKI, Jarosław. Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej. *Zapiski historyczne*, 2013, t. 78, z. 1, s. 73–100.
- ŁUCZYŃSKI, Jarosław. Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej. *Ukraina Lithuanica: studii z historii Velykoho kniazivstva Lytovs'koho*, 2013, t. 2, s. 121–152.
- MAKSIMAITIENĖ, Ona. *Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai*. Vilnius, 1991.
- MUZIKEVIČIUS, Algimantas. Gerardo Merkatoriaus Lietuvos žemėlapių leidimai. *Knygotyra*, 2010, t. 55, p. 316–326.
- OLSZEWICZ, Bolesław. *Kartografia polska XV–XVII wieku: przegląd chronologiczno-bibliograficzny*. Lwów, Warszawa, 1930; Wyd. 2. Warszawa, 2004.
- ROWELL, S. C. XV a. vidurio privilegija Žemaitijai. *Žemaičių žemė*, 1997, nr. 2, p. 6–9.
- SAMAS, Aloyzas. *Žemėlapiai ir jų kūrėjai*. Vilnius, 1997.
- SAVIŠČEVAS, Eugenijus. *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitai 1409–1566 metais*. Vilnius, 2010.
- SIMON, Jesse. Chorography reconsidered: an alternative approach to the Ptolemaic definition. *Mapping Medieval geographies: geographical encounters in the Latin West and beyond, 300–1600*. Ed. by Keith D. LILLEY. Cambridge, 2013.
- SIRKO, Mieczysław. *Zarys historii kartografii*. Lublin, 1999.
- ŠVAISTYTĖ, Alina. Prof. V. Chomskio 1948 m. disertacija – pirmoji išsami kartografinė studija apie senesius Lietuvos žemėlapius. *Mokslo ir technikos raida Lietuvoje*, 2003, t. 7, p. 160–169.
- SZAFLARSKI, Józef. *Zarys kartografii*. Wyd. 2. Warszawa, 1965.

ŽEMAITIJA ON ANCIENT MAPS: FORMS AND TRANSFORMATIONS OF ITS NAME

Laima Bucevičiūtė

Summary

The article traces the first record of the name Žemaitija (in its Latin form, Samogitia) back to the Cusanus map of Central Europe. The original mid-15th century map produced by Nicholas of Cusa (Nicolaus Cusanus), a German cartographer and astronomer, has not survived. However, his work was popular with cartographers, and many cartographic works from the 16th century were actually based on Cusanus' map. For instance, Georg Ubelin's map issued in 1520 records Samogitia, Lithuania and Dvcatvs Litvanie in the area of the Grand Duchy of Lithuania. It seems that these names represented both the

Grand Duchy of Lithuania and its Lithuanian and Žemaitijan parts. These three names were also recorded in the *Tabvla Moderna Polonie, Ungarie, Boemie, Germanie, Rvssie, Lithvanie*, another variation of Cusanus' map, produced by Marco Beneventano, an Italian philosopher and astronomer, which came out in 1507 in Rome. This map is also important because it was the first cartographic work to mention the name of Lithuania in its title. Beneventano's maps were popular among cartographers as well. Other map makers used much information provided by him, although some were inaccurate in presenting the same data. These maps belong to the first stage of Lithuania's depiction on ancient maps according to the classification proposed by Vaclovas Chomskis. Variations of how the name of Žemaitija was spelt on maps of the first stage include Samogitia, Samogetia and Samogethia.

The maps of the second stage, which according to Chomskis begin with the endeavours of Bernard Wapowski, a secretary in the Polish royal court of Sigismund I, provide much more information. His map of 1526 introduced entirely new mathematical concepts, as well as a relatively large number of locations. Wapowski was well aware of the failings of earlier maps. In fact, in about 1506, he helped Beneventano to produce a variation of Cusanus' map in Rome. This is also evidence that Cusanus was probably the first to record the Latin name of Žemaitija on his map. Beneventano merely reproduced the information from Cusanus' map and made a few changes. The original maps created by Wapowski have not survived. Researchers have only a few random fragments of his cartographic works. Therefore, all that can be said about the remaining fragments of his woodcut 'Map of Poland' from 1526 is that it probably included the usually spelt Latin name of Samogitia (only a fragment with the beginning Samogi ... is available).

Wapowski's map making techniques were used by almost all other 16th-century cartographers who depicted this part of Europe. The Latin form of Samogitia dominated in their maps as well. The work of the Flemish cartographer Gerardus Mercator, published at the end of the 16th century, completed the second stage of the cartographic depiction of Lithuania. Among all the works that can be attributed to this stage, Olaus Magnus' *Carta marina* (1539), a map of the Nordic seas and countries, stands out as the only one that adds something to the usual Latin name of Žemaitija. It includes the term Samogethia Olim Regnum (Žemaitija, once a realm). Perhaps this is a reference to the former independence of Žemaitija in the period when it was still not a fully integral part of the Grand Duchy of Lithuania and strong administrative ties with the central government had not yet been established. The maps of this stage expressed the two-layer information rather often. The authors labelled Žemaitija as an administrative unit of the grand duchy, and showed its residents as a distinct people. We find a couple of examples of this in the map published by the Italian cartographer Giacomo Gastaldi in 1568, and the cartographic work of Caspar Votel (Votelius) from 1566. They include both the names of the area (Samogesthia, Samagithia) and the people (Samaitin, Samatini). The map by the Flemish cartographer Gerardus Mercator, published in 1595, is of foremost significance to Lithuania. Here, Žemaitija not only has the name Samogitia, but also some boundaries, which means that Mercator showed Žemaitija as an administrative unit of the Grand Duchy.

Maps that belong to the second stage of Lithuania's cartographic depiction present Žemaitija several ways. They include records of Samogitia, Samogita, Samogesthia, Samaitin, Samatini, Samagithen.

Chomskis argues that the appearance of the map of the Grand Duchy of Lithuania by Mikalojus Kristupas Radvila (Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka, the Orphan) in Amsterdam in 1613 commences the third stage in the cartographic depiction of Lithuania. During this stage, a more complex representation of Žemaitija appears. Radvila presented a huge amount of geographical, social, economic and administrative information. He recorded Samogitia, the Latin form of Žemaitija, and drew its boundaries again. Although his map did not emphasise the special status of Žemaitija as an eldership or duchy, the precisely drawn boundaries leave no doubt that it was an administrative unit of the Grand Duchy.

A number of map makers in Europe in the 17th and 18th centuries based their work on how Radvila depicted the Grand Duchy of Lithuania. Their maps also show considerably greater variety in how the name of Žemaitija was spelt. Unlike the maps of the first and second stages, cartographic works from the 17th and 18th centuries did not use the version of Samogitia unanimously. They included both Polish (Zmvdzkie xiestwo) and German (Schamaiten) forms of the name of Žemaitija.

48

In the 18th century, many maps added the word duchy to denote Žemaitija's administrative status in Lithuania, whereas its actual status as an eldership (*starostwo*) appeared less frequently. The use of voivodeship to show Žemaitija's status was a misleading attempt as well.

The following forms of the name of Žemaitija appeared on maps from the third stage: Samogitia, Samogitie, Samogite, Samogithia, Samogetia, Samogizia, Samogisia, Schamaiten, Samauin, Theil von Samogitien, Samogitiae pars, Samogitia Pars, Duche de Samogitie, Starostia o Samogitia, Starostie de Samogitie, Starostia o Ducato di Samogizia, Herzogt Schamaiten, Palat di Smundz, Samogitia Samodzka zemla, Samogitia ducatus, Samogitiae ducatus, Zmvdzkie xiestwo, Dvcato di Samogoitia, Samogitie des estats de Lithuanie.